

Ηλεκτρονικό περιοδικό της
Ιεράς Μητροπόλεως
Κυρηνείας

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
(DEATH EDUCATION)

ΤΕΥΧΟΣ 8

2020

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ (DEATH EDUCATION)¹

Abstract: The primary objective of Death Education is to break the silence and denial regarding death. Regardless of the fact that some guidelines on how to integrate Death Education in schools may be found in many curricula —especially those of primary school— the concept of death remains a very difficult, if not impossible, task. Death education, as a field of study or a curriculum program, is still fairly unknown to many teachers. However, many theorists and researchers maintain the need of such an integration. Death Education could be approached through many subjects studied at school, such as Health Education, Religious Education, Children’s Literature, History and Arts. Any effort to integrate Death Education in schools should be systematical and deliberate in order to successfully reach its goals. This is, after all, a genuinely humanitarian and utterly existential aspect of education.

Keywords: Primary Education; Death Education; Death Management; Loss; Interdisciplinary Approach; Meaning of Life; Human Relationships

Έναν αιώνα πριν, ένα παιδί λάμβανε μέρος στην περίθαλψη ενός ετοιμοθάνατου, στην κηδεία και στα έθιμα του πένθους. Στις σύγχρονες όμως δυτικές κοινωνίες, οι άνθρωποι έπαψαν να εκτίθενται πια στον θάνατο και αυτός έπαψε να αποτελεί μέρος του κύκλου της ζωής, αλλά εκλαμβάνεται περισσότερο ως μια αποτυχία της τεχνολογίας που αναλαμβάνεται από επαγγελματίες.² Μέσω των ΜΜΕ, που αποτελούν έναν σύγχρονο δάσκαλο αξιών, διαμορφώνεται σήμερα μια μη πραγματική εικόνα του θανάτου. Σε

* Δρ στη Θεωρία της Παιδείας και Αναλυτικά Προγράμματα, ΜΑ Εκπαίδευση (Ψυχολογία), Δημοτική Εκπαίδευση —Κυπριακή Δημοκρατία.

¹ Αναδημοσίευση, περ. *Συμβολή* 1 (2015), σ. 33-48.— Η ανάγκη για ένταξη εννοιών που άπτονται του θανάτου στην Εκπαίδευση, προβάλλει στις μέρες μας ίσως πιο έντονα από ποτέ λόγω της πανδημίας Covid-19. Η κρίση του Κορονοϊού έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη εκπαιδευτικοί και παιδιά να συζητήσουν ζητήματα απώλειας και πένθους, όχι μόνο ως αποτέλεσμα των χιλιάδων θανάτων σε όλο τον κόσμο, αλλά και επειδή οι άνθρωποι πενθούν την απώλεια της κανονικότητάς τους. Κι ενώ η εμπειρία της πανδημίας και της αντιμετώπισής της μπορεί να είναι πρωτόγνωρη για μας σήμερα, η απώλεια και το πένθος και ό,τι οι έννοιες αυτές συνεπάγονται αποτελούν εμπειρίες γνωστές, στις οποίες οι άνθρωποι ανατρέξαμε για να αντλήσουμε δυνάμεις για να αντέξουμε.

² Βλ. John Morgan, “Guest Editorial”, *Mortality* 3, 1 (1998), σ. 5-6.

πολλές περιπτώσεις προβάλλεται ο θάνατος ως μη αναστρέψιμος (π.χ. ταινίες, κινούμενα σχέδια), ως κάτι που συμβαίνει μόνο στους «άλλους», συνήθως τους κακούς, ότι κανένας δεν πενθεί.³ Η άγνοια της οικουμενικότητας του θανάτου και του πένθους καθιστά τους ανθρώπους λιγότερο έτοιμους να χειριστούν απώλειες πάσης φύσης στη ζωή τους. Για αυτό κι η εμπειρία μιας πραγματικής απώλειας, προβάλλει έντονο το ερώτημα «Γιατί σε μένα;».

Το πρώτο έναυσμα για την όλη συζήτηση γύρω από την ανάγκη συνειδητοποίησης του θανάτου και ένταξης της έννοιάς του, με ό,τι αυτή συνεπάγεται, στην εκπαίδευση, θεωρείται ότι δόθηκε από την Elisabeth Kübler-Ross το 1969 στην Αμερική.⁴ Το βιβλίο της με τίτλο *On Death and Dying* άνοιξε το δρόμο για τη δημόσια συζήτηση γύρω από τη νοσοκομειακή φροντίδα που προσφέρεται σε όσους/ες πεθαίνουν και σε όσους/ες πενθούν την απώλεια κάποιου αγαπημένου προσώπου. Το βιβλίο αυτό έδωσε μάλιστα το όνομά του στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τον θάνατο και το πένθος, οδηγώντας σε μια αλλαγή των κοινωνικών προτύπων στο θέμα του ταμπού για τον θάνατο. Σε αυτήν τη συζήτηση τέθηκαν και οι πρώτοι στόχοι της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο, οι οποίοι ήταν να προωθηθεί ο διάλογος σχετικά με αυτόν, να εξηγηθεί η αναπτυξιακή διαδικασία γύρω από την κατανόηση του θανάτου και του πένθους, να ευαισθητοποιηθεί ο άνθρωπος γύρω από τις πολιτισμικές διαφορές που αφορούν στον θάνατο και στο πένθος και να εκτιμηθεί η καθολική, αλλά και η ατομική πορεία της εμπειρίας του πένθους. Εν ολίγοις, πρωταρχικός σκοπός της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο ήταν να σπάσει τη σιωπή και την άρνηση όσον αφορά στο πένθος και στον πόνο.⁵

Το 1976 εμφανίστηκε η έννοια της «θανατολογίας» η οποία όρισε την περιοχή της επιστημονικής και εμπειρικής μελέτης γύρω από τον θάνατο. Η περιοχή αυτή περιελάμβανε αρχικά περισσότερο συμβουλευτική, κοινωνιολογική και ποιμαντική παρά ερευνητική κατεύθυνση. Αναγνώριζε, ωστόσο, τον θάνατο ως ανθρώπινη εμπειρία πέραν από την ιατρικο-φαρμακευτική του διάσταση. Μετέπειτα, στο πλαίσιο της περιοχής

³ Βλ. Valerie Clark, “Death Education in the United Kingdom”, *Journal of Moral Education* 27, 3 (1998), σ. 393-400.

⁴ Βλ. Elisabeth Kübler-Ross, *On Death and Dying*, Routledge, Λονδίνο 1969.

⁵ Βλ. Lucy Bregman, “What Should a Course on Death and Dying Accomplish? ‘Death Education’ in an Undergraduate Religion Course”, στο: Christopher M. Moreman (επιμ.), *Teaching Death and Dying*. University Press, Οξφόρδη 2008, σ. 17-32.

αυτής, ο θάνατος προσεγγίστηκε και μέσα από τη θρησκευτική αγωγή. Η όλη κίνηση για το σπάσιμο της σιωπής γύρω από τον θάνατο κατάφερε να αντικαταστήσει τη σιωπή που προϋπήρχε με την περιγραφή ή τη διήγηση ιστοριών, κυρίως βιογραφιών, οι οποίες μάλιστα αποτέλεσαν τη βάση και για κινηματογραφικές ταινίες. Επίσης, πολλά βιβλία και πολλές ιστορίες παρουσιάστηκαν από μη συγγραφείς, ανθρώπους που βίωσαν είτε την εμπειρία της απώλειας είτε την εικόνα του θανάτου, υποφέροντας από καρκίνο ή AIDS.⁶

Η κίνηση συνειδητοποίησης του θανάτου αναπτύχθηκε και σε πανεπιστημιακό επίπεδο με την προσφορά μαθημάτων που πραγματεύονταν τον θάνατο σε διάφορα τμήματα και προγράμματα, όπως αυτά της Ψυχολογίας, των επαγγελματιών Υγείας, της Νοσηλευτικής, της Φιλοσοφίας, της Κοινωνικής Εργασίας και της Θεολογίας,⁷ όχι όμως των Παιδαγωγικών και της Εκπαίδευσης. Θεωρείται ότι το πρώτο μάθημα που δόθηκε ποτέ σε πανεπιστημιακό επίπεδο για τον θάνατο ήταν από τον Charles Corr, καθηγητή Φιλοσοφίας, το 1977 στο Southern Illinois University Edwardsville με θέμα «Death and Dying» και περιελάμβανε τον Θάνατο σε σχέση με τα παιδιά.

Στις μέρες μας, ο βαθμός ένταξης των εννοιών του θανάτου και του πένθους στην εκπαίδευση επηρεάζεται από ένα φάσμα κοινωνικο-πολιτικών παραγόντων.⁸ Εκπαιδευτικά συστήματα, που αναγνωρίζουν την ψυχο-κοινωνική ανάγκη να ενταχθεί η Εκπαίδευση για τον Θάνατο δρουν επενδύοντας στην ένταξη ψυχολόγων σε κάθε σχολείο, υποστηρίζουν οικονομικά την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών τους και επιβάλλουν τον σχεδιασμό υποχρεωτικής σχετικής σχολικής πολιτικής.⁹ Κάτι τέτοιο φαίνεται να εφαρμόζεται σήμερα από τις Κεντρικές Εκπαιδευτικές Αρχές της Αυστραλίας, οι οποίες, όχι μόνο υποχρεώνουν τα σχολεία τους να έχουν ένα σχέδιο δράσης σε περίπτωση κάποιου τραυματικού περιστατικού, αλλά παράλληλα εντάσσουν

⁶ Ο.π.

⁷ Βλ. Luciana Mascarenhas Fonseca και Ines Testoni, “The Emergence of Thanatology and Current Practice in Death Education”, *OMEGA* 64, 2 (2011-2012), σ. 157-169. Πρβλ. Richard A. Kalish, *Death, Grief, and Caring Relationships*, Cole Publishing Company and Brooks, Μοντερέι και Καλιφόρνια 1985 και Moreman, *Teaching Death and Dying*.

⁸ Louise Rowling και John Holland, “Grief and School Communities: The Impact of Social Context, a Comparison Between Australia and England”, *Death Studies*, 24, 1 (2000), σ. 35-50.

⁹ Ο.π.

προληπτικά θέματα που άπτονται του θανάτου, ακόμα και αυτό της αυτοκτονίας, στο Αναλυτικό Πρόγραμμα (στο εξής ΑΠ) της εκπαίδευσης των παιδιών.

Ωστόσο, παρουσιάζονται πολλά εμπόδια ως προς την ένταξη της έννοιας του θανάτου στη διδασκαλία με παιδιά δημοτικού σχολείου, όπως είναι η απροθυμία δασκάλων να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα, οι αμφιβολίες των γονιών σχετικά με την καταλληλότητα του προγράμματος ή των εκπαιδευτικών που θα το διδάξουν, αλλά και η έλλειψη επαρκούς ενημέρωσης και εκπαίδευσης.¹⁰ Πολλοί εξακολουθούν να υποστηρίζουν ότι η Εκπαίδευση για τον Θάνατο θα πρέπει να αποτελεί ευθύνη του σπιτιού. Εντούτοις, ο πιο συχνός τρόπος ενασχόλησης με το θέμα στο μοντέρνο σπίτι είναι μέσω της σιωπής.¹¹ Υποστηρίζεται ακόμη ότι η ένταξη της συζήτησης περί θανάτου δεν εξετάζεται ως ενδεχόμενο στο Δημοτικό Σχολείο λόγω του ότι ο τρόπος προσέγγισης του δεν εμπίπτει στην παραδοσιακή διδασκαλία.¹² Έτσι, σε πολλά ΑΠ, και δη της Δημοτικής Εκπαίδευσης, η ένταξη των εννοιών της απώλειας, του θανάτου και του πένθους, φαίνεται να παρακάμπτεται ή να αγνοείται παντελώς. Σε εθνική έρευνα των Wass κ.ά., βρέθηκε ότι λιγότερο από το 10% των Δημοτικών Σχολείων των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής ενσωμάτωναν την εκπαίδευση για τον θάνατο στα μαθήματά τους, ενώ υπήρχε στο ΑΠ τους μια τέτοια πρόνοια.¹³ Πρόσθετα, στο Ηνωμένο Βασίλειο, τη μόνη ευρωπαϊκή χώρα με εκπαιδευτική πολιτική για την ένταξη της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο στο σχολείο, οι Τοπικές Εκπαιδευτικές Αρχές, παρόλο που ενθαρρύνουν τα σχολεία να εφαρμόζουν ένα σχέδιο δράσης, εντούτοις, δεν τα υποχρεώνουν να το πράξουν. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τους Rowling και Holland, σε πολλά από τα σχολεία του Ηνωμένου Βασιλείου δεν υπάρχει καμιά ουσιαστική πρόνοια δράσης.¹⁴

Παραταύτα, σε αρκετές περιπτώσεις η Εκπαίδευση για τον Θάνατο, ακόμη και χωρίς να εντάσσεται στο ΑΠ ενός σχολείου, αλλά έτσι όπως προκύπτει από τις εμπειρίες των παιδιών, των εκπαιδευτικών ή της ευρύτερης κοινότητας, αποτελεί έργο του σχολείου. Έρευνες που αφορούν στη στάση των εκπαιδευτικών έναντι της Εκπαίδευσης για τον

¹⁰ Fonseca και Testoni, “The Emergence of Thanatology”, σ. 157-169.

¹¹ Ό.π.

¹² Ό.π.

¹³ Βλ. Hannerole Wass, David Miller και Gordon Thornton, “Death Education and Grief/Suicide Intervention in the Public Schools”, *Death Studies* 14 (1990), σ. 253-268.

¹⁴ Rowling και Holland, “Grief and School Communities”, σ. 35-50.

Θάνατο υποστηρίζουν ότι οι εκπαιδευτικοί νιώθουν ότι θα έπρεπε να συζητήσουν τον Θάνατο με τους/τις μαθητές/τριές τους, αλλά δεν έχουν τις ικανότητες να το κάνουν και πιστεύουν ότι αυτό αποτελεί έργο των ειδικών.¹⁵ Οι γονείς, από την άλλη, διατείνονται ότι η εκπαίδευση για τον Θάνατο δε θα πρέπει ούτε να αποτελεί αποκλειστική ευθύνη του σχολείου, αλλά ούτε και να αγνοείται από αυτό, ενώ θέλουν και οι ίδιοι να εμπλακούν στην όλη συζήτηση και αναμένουν κατευθυντήριες γραμμές και στήριξη από το σχολείο μέσω μιας συνεχούς διαλογικής επαφής με τον/την εκπαιδευτικό.¹⁶ Στην Ιρλανδία, σε μια έρευνα των McGovern και Barry, η οποία αφορούσε στις γνώσεις και τις πεποιθήσεις Ιρλανδών γονιών και δασκάλων, φάνηκε ότι, τόσο οι γονείς όσο και οι δάσκαλοι υποστήριζαν την ένταξη της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο στο Δημοτικό Σχολείο υπό την προϋπόθεση περαιτέρω επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών στο θέμα αυτό και ειδικά σε ό,τι αφορά στο πένθος των παιδιών.¹⁷

Η αναγκαιότητα της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο

Ο Morgan κρίνει ότι η Εκπαίδευση για τον Θάνατο θα έπρεπε να εντάσσεται στη δημόσια επίσημη εκπαίδευση από τα πρώτα κιόλας χρόνια της φοίτησης των παιδιών.¹⁸ Ο Leaman εισηγείται ότι μέσω του ΑΠ θα πρέπει να δίνονται δομημένες ευκαιρίες στα παιδιά να μάθουν για την αλλαγή και τις επιπτώσεις της απώλειας στους ανθρώπους.¹⁹ Υποστηρίζεται δε ότι, με το τέλος της δημοτικής εκπαίδευσης, ένα παιδί θα πρέπει να είναι σε θέση να μιλά για τον θάνατο ως μέρος της ζωής. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση οι μαθητές και οι μαθήτριες θα πρέπει να είναι σε θέση να κατανοούν σε μεγαλύτερο βάθος τη διαδικασία που περιλαμβάνει η αλλαγή, να αντιμετωπίζουν την απώλεια, να αντιλαμβάνονται τη σημαντικότητα του πένθους και τις φάσεις του, να συζητούν

¹⁵ Βλ. Maggie Jackson και Jim Cowell, "Talking to Children about Death", *Mortality* 6, 3 (2001), σ. 321-325.

¹⁶ Βλ. Myra R. Lipman, Judy Sussman και Arlene Shneur, "Death Education in School: What Parents Want", στο: Robert G. Stevenson και Eileen P. Stevenson (επιμ.), *Teaching Students about Death: A Comprehensive Resource for Educators and Parents*, The Charles Press, Φιλαδέλφια 1996, σ. 110-115.

¹⁷ Βλ. Marguerita McGovern και Margaret M. Barry, "Death Education: Knowledge, Attitudes, and Perspectives of Irish Parents and Teachers", *Death Studies* 24, 4 (2000), σ. 325-333.

¹⁸ Morgan, "Guest Editorial", σ. 5-6.

¹⁹ Βλ. Oliver Leaman, *Death and loss: Compassionate Approaches in the Classroom*, Cassell, Λονδίνο 1995.

ευαίσθητα θέματα που σχετίζονται με τον θάνατο και να αποκτήσουν δεξιότητες συμπαράστασης σε πενθούντες συνανθρώπους τους.²⁰

Όπως οι Jackson και Colwell εισηγούνται, ο θάνατος και η απώλεια μπορούν να συζητηθούν φυσικά και αβίαστα μέσα από σχεδόν όλες τις περιοχές του ΑΠ με λίγη φαντασία και δημιουργικότητα.²¹ Τα θέματα θα μπορούσαν να προσεγγιστούν μεθοδολογικά με δύο τρόπους σύμφωνα με τη Wass: διδακτικά και εμπειρικά.²² Η πρώτη μεθοδολογική προσέγγιση επιδιώκει την ανάπτυξη της γνώσης, περιλαμβάνοντας κυρίως διαλέξεις και παρουσιάσεις, ενώ η δεύτερη στοχεύει στην ενεργή συμμετοχή των παρισταμένων, προκαλώντας την έκφραση των συναισθημάτων τους και επιτρέποντας την τροποποίηση των σχετικών με τον θάνατο πεποιθήσεών τους. Η εμπειρική προσέγγιση περιλαμβάνει κατάθεση προσωπικών εμπειριών στην ομάδα συζήτησης, υπόδυση ρόλων, αλλά και άλλες ασκήσεις ενσυναίσθησης. Προϋποθέτει δε την ύπαρξη ατμόσφαιρας αμοιβαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα στους/στις συμμετέχοντες/ουσες.²³

Σύμφωνα με το International Work Group On Death, Dying and Bereavement, τέσσερα κριτήρια θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σχετικά με την ένταξη της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο στα σχολεία: (1) να ενσωματώνει ένα οργανωμένο εύρος γνώσεων, (2) να συνενώνει θεωρία και πράξη, (3) να προάγει την ευαισθησία της προσωπικής φύσης του θέματος που πραγματεύεται και (4) να προσφέρει συναισθηματική στήριξη στους/στις μαθητές/μαθήτριες.²⁴ Με το πέρας της επίσημης εκπαίδευσης, θα πρέπει να επιτυγχάνονται οι στόχοι για την Εκπαίδευση για τον Θάνατο, όπως πρωτοαναφέρθηκαν από τον Daniel Leviton το 1977 οι οποίοι αφορούν στην άνεση για συζήτηση του θανάτου και του πένθους, στη γνώση της διαδικασίας του πένθους,

²⁰ Βλ. Patsy Wagner, "Schools and Pupils: Developing their Responses to Bereavement", στο: Ron Best, Peter Lang, Caroline Lodge κ.ά. (επιμ.), *Pastoral care and personal-social education*, Cassell in Association with the National Association for Pastoral Care in Education, Λονδίνο 1995.

²¹ Βλ. Maggie Jackson και Jim Cowell, *A Teacher's Handbook of Death*, Jessica Kingsley Publishers, Λονδίνο και Φιλαδέλφια 2002.

²² Βλ. Hannerole Wass, "Death Education", στο: *Encyclopedia of Death and Dying*. στο: www.deathreference.com./Da-Em/Death-Education.html [πρόσβ.: 12 Αυγ. 2007].

²³ Ό.π.

²⁴ Moreman, *Teaching Death and Dying*.

στην ενημέρωση για τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις και αξίες, καθώς και στην ανάπτυξη μιας φιλοσοφίας για τη ζωή.²⁵

Εντάσσοντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στη Δημοτική Εκπαίδευση

Η ένταξη των εννοιών της απώλειας και του πένθους στη Δημοτική Εκπαίδευση, ενώ μπορεί να αποτελέσει μια καλή πρακτική στο Πρόγραμμα Αγωγής Υγείας, θα ήταν καλό να προσεγγίζεται διαθεματικά κάθε φορά. Για την όποια προσπάθεια εκπαιδευτικής προσέγγισης των εννοιών, είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου και του πένθους, καθώς και να γίνονται κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους μια τέτοια συζήτηση κρίνεται χρήσιμη στη Δημοτική Εκπαίδευση.

Το πένθος των παιδιών

Η φαινομενική απουσία λύπης στα παιδιά δε σημαίνει ότι δεν επηρεάζονται από μια απώλεια, αλλά οφείλεται στις περιορισμένες ικανότητές τους να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και να αντέξουν τον συναισθηματικό πόνο. Εκείνο που θα πρέπει να γνωρίζει κανείς γύρω από το πένθος των παιδιών είναι ότι το κάθε παιδί έχει τον δικό του τρόπο να θρηνεί. Τα παιδιά θρηνούν κατά διαστήματα, εκφράζουν το θρήνο τους με έργα και σπανιότερα με λόγια, δυσκολεύονται να ζητήσουν στήριξη και ο θρήνος τους αποτελεί μια μακροχρόνια διεργασία.²⁶

Η ηλικία των παιδιών επηρεάζει καθοριστικά την αντίδρασή τους στο πένθος.²⁷ Σύμφωνα με τα αναπτυξιακά στάδια του Piaget,²⁸ το παιδί, συνειδητοποιεί την καθολικότητα και τη μη αναστρεψιμότητα στην ηλικία των 7-8 ετών. Τα παιδιά

²⁵ Βλ. Daniel Leviton, “The Scope of Death Education”, *Death Education*, 1 (1977), σ. 41-56.

²⁶ Βλ. Δανάη Παπαδάτου, Ειρήνη Μαμαντάκη, Ειρήνη Παπάζογλου κ.ά., *Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου του προσώπου*, Μέριμνα, Αθήνα 2004.

²⁷ Βλ. Nina Job και Gill Frances, *Childhood Bereavement: Developing the Curriculum and Pastoral Support*, National Children’s Bureau, Λονδίνο 2004.

²⁸ Βλ. Marié-Frédérique Bacqué, *Πένθος και υγεία: άλλοτε και σήμερα*, μτφρ.: Χριστίνα Κουτρομπιά, Θυμάρι, Αθήνα 2004.

προσχολικής ηλικίας, αν και αντιλαμβάνονται την απουσία ενός σημαντικού προσώπου από το περιβάλλον τους, δεν κατανοούν την οριστικότητα του θανάτου. Πιστεύουν ότι αυτός που πέθανε μπορεί να γυρίσει ή ότι εξακολουθεί να ζει, να σκέπτεται και να αισθάνεται εκεί που βρίσκεται. Τα παιδιά σχολικής ηλικίας κατανοούν ότι ο θάνατος είναι ένα μη αναστρέψιμο γεγονός, αλλά πιστεύουν ότι συμβαίνει μόνο στους άλλους. Η Kenyon αναφέρει ότι, παρόλο που τα πιο πολλά δεκάχρονα παιδιά αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου ως προς τη μη αντιστρεψιμότητα του, την καθολικότητά του, τη μη λειτουργικότητά του και την αιτιότητά του, η αντίληψη αυτή διαφοροποιείται, επηρεαζόμενη από διάφορους παράγοντες.²⁹ Η γνωστική ανάπτυξη του κάθε παιδιού, η λεκτική του ικανότητα, η κουλτούρα και οι θρησκευτικές του εμπειρίες δυνατό να διαφοροποιήσουν την αντίληψη της έννοιας της οικουμενικότητας του θανάτου. Επιπρόσθετα, οι άμεσες εμπειρίες μπορεί να επηρεάσουν την αντίληψη της μη αντιστρεψιμότητας και της μη λειτουργικότητάς του. Ακόμα, συναισθηματικοί παράγοντες παίζουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο που τα παιδιά των δέκα ετών τοποθετούνται σε ερωτήσεις που αφορούν στον θάνατο.³⁰ Από την άλλη, οι έφηβοι συνειδητοποιούν ότι όλοι οι άνθρωποι, όπως και οι ίδιοι, είναι θνητοί και είναι σε θέση να δώσουν ακόμα και μεταφυσικές και συμβολικές ερμηνείες στον θάνατο.³¹

Διδάσκοντας (για) το πένθος

Εν πρώτοις διαφαίνεται δυσκολία στον τρόπο που προσεγγίζει κανείς εκπαιδευτικά τα συναισθήματα γενικότερα, αλλά και αυτά που άπτονται του πένθους ειδικότερα. Η αναφορά στο αίσθημα του πόνου, ο ορισμός και η ερμηνεία του, είναι μια προσπάθεια που απαιτεί τη σύζευξη ποικίλων μεταβλητών. Κι αυτό γιατί τα ανθρώπινα συναισθήματα δεν μπορούν να ιδωθούν ξεχωριστά ως καθαρά προσωπικές εμπειρίες, αλλά ούτε και ως κοινωνικά κατασκευάσματα μόνον.³² Ωστόσο, η εκπαίδευση δεν μπορεί να μείνει αμέτοχη στη συναισθηματική εξέλιξη των παιδιών. Η εκπαίδευση των

²⁹ Βλ. Brenda L. Kenyon, “Current Research in Children’s Conceptions of Death: A Critical Review”, *OMEGA*, 43, 1 (2001), σ. 63-91.

³⁰ Ό.π.

³¹ Παπαδάτου, Μαμαντάκη, Παπάζογλου κ.ά., *Στηρίζοντας το παιδί*.

³² Βλ. Morwenna Griffiths, “Emotions and Education”, *Journal of Philosophy of Education*, 18, 2 (1984), σ. 223-231.

παιδιών δε θα πρέπει να αναφέρεται απομονωμένα ούτε στην κατάκτηση γνώσεων, αλλά ούτε και στη διαμόρφωση χαρακτήρων και ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων.³³ Θα πρέπει να συν-στοχεύει σε όλα τα παραπάνω και μέσω αυτής της προοπτικής να ιδωθεί και η προσέγγιση των εννοιών της απώλειας και του πένθους. Εκείνο που προέχει είναι να βρεθεί ένας τρόπος η υφιστάμενη γνώση και έρευνα για το πένθος να περάσει στην ευρύτερη κοινότητα απλά και κατανοητά.

Στο πλαίσιο της Συναισθηματικής Αγωγής που προσφέρεται από ένα σχολείο, μπορεί πολύ φυσικά και αβίαστα να ενταχθούν οι έννοιες της απώλειας και του πένθους, υπηρετώντας τους ευρύτερους στόχους που αφορούν στην Αγωγή Υγείας, όπως αυτοί περιγράφονται στο ΑΠ. Στο ΑΠ που διέπει την Αγωγή Υγείας στην Εκπαίδευση στο Ηνωμένο Βασίλειο (SEAL —Social and Emotional Aspects of Learning) για παράδειγμα, γίνεται σαφής αναφορά στην εξέταση απωλειών, τις οποίες πιθανόν να βίωσαν τα παιδιά, καθώς και στα συναισθήματα που σχετίζονται με την απώλεια. Ως επιμέρους στόχοι ορίζονται η κατανόηση της διαφορετικότητας του τρόπου που πενθεί κανείς, η χρήση στρατηγικών διαχείρισης των συναισθημάτων που σχετίζονται με την απώλεια, η αναγνώριση και η ανάκληση των συναισθημάτων που έπονται της απώλειας κάποιου αγαπημένου που έφυγε ή πέθανε και η αποδοχή της διαφορετικής έκφρασης των συναισθημάτων. Επιδιώκεται επίσης, η ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων στήριξης των πενθούντων ατόμων.³⁴

Όμως, η προσέγγιση των εννοιών που άπτονται του θανάτου δεν εξαντλείται ούτε πρέπει να εξαντλείται στο Γνωστικό Αντικείμενο της Αγωγής Υγείας. Αντίθετα, είναι χρήσιμο να επιχειρείται διαθεματικά. Παρακάτω προτείνονται κάποιες πιθανές προσεγγίσεις μέσω των οποίων ένας ή μία εκπαιδευτικός θα μπορούσε να εντάξει την έννοια του πένθους στην τάξη του/της.

³³ Ο.π.

³⁴ Βλ. Primary National Strategy, *Excellence and Enjoyment: Social and Emotional Aspects of Learning Relationships Year 5 and 6. Curriculum and Standards*, Department for Education and Skills, Λονδίνο 2005.

Το πένθος μέσω της Θρησκευτικής Αγωγής

Η προσέγγιση των διάφορων θρησκειών στην ανάλυση και την ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται και χειρίζονται το πένθος προσφέρει μια διαπολιτισμική οπτική του θέματος μέσω της οποίας θα προέκυπταν ομοιότητες και διαφορές, προάγοντας παράλληλα έναν παραγωγικό διάλογο ανάμεσα στις παραδόσεις των θρησκειών.³⁵ Η Bregman σε μια προσπάθειά της να απαντήσει στο ερώτημα πώς η Εκπαίδευση για τον Θάνατο θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο της θρησκευτικής αγωγής, αναφέρει, πως στόχος μιας τέτοιας προσπάθειας είναι να εκφράσει τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες θρησκείες του κόσμου πραγματεύονται θέματα καθολικά και δίνουν απαντήσεις σε ερωτήματα υπαρξιακά, όπως το νόημα της ζωής και ο ρόλος του θανάτου.³⁶

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση προτείνει η Sasson, η οποία μπορεί μεν να αναφέρεται σε τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά μέσα από την αναφορά της μπορεί να αντλήσει κανείς θέματα για όλες τις βαθμίδες.³⁷ Περιγράφει λοιπόν ως εκπαιδευτικό της στόχο τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι πέντε μεγαλύτερες θρησκείες στον κόσμο — Ιουδαϊσμός, Χριστιανισμός, Ισλαμισμός, Ινδουισμός και Βουδισμός— πραγματεύονται τον θάνατο και το να πεθαίνει κανείς (death and dying). Το μάθημα στο πρώτο του μέρος είναι καθαρά περιγραφικό για το τι πρεσβεύει η κάθε θρησκεία χωριστά. Στη συνέχεια, εμβαθύνει σε συζητήσεις γύρω από τον θάνατο και τον τρόπο με τον οποίο οι θρησκείες τον προσεγγίζουν τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε πρακτικό, δίνοντας έμφαση στο πένθος. Η ερευνήτρια υπογραμμίζει, πως οι φοιτητές και οι φοιτήτριές της επιζητούσαν στα μαθήματα αυτά πιο ευρείες συζητήσεις και συχνά ξέφευγαν από το περιεχόμενο της Θρησκευτικής Αγωγής, γεγονός που υποδεικνύει την αναγκαιότητα διαθεματικής προσέγγισης του ζητήματος.

Μια πρώτη άμεση προσπάθεια ένταξης του θέματος του θανάτου γίνεται μέσω των Νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων στην Εκπαίδευση της Κύπρου. Η δοκιμαστική έκδοση του βιβλίου Θρησκευτικών της Γ΄ τάξης του Δημοτικού πραγματεύεται

³⁵ Vanessa R. Sasson, “Teaching Death and Dying in the Context of Religious Studies”, στο: Moreman (επιμ.), *Teaching Death and Dying*, σ. 49-64. Πρβλ. Moreman (επιμ.), *Teaching Death and Dying*.

³⁶ Bregman, “What Should a Course on Death and Dying Accomplish?”, σ. 17-32.

³⁷ Sasson, “Teaching Death and Dying in the Context of Religious Studies”, σ. 49-64.

συναισθήματα που βιώνει ένα παιδί που χάνει τη γιαγιά του, το τελετουργικό μιας κηδείας στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τον ρόλο των μνημόσυνων. Η ενότητα «Ένας προσωρινός αποχωρισμός: μια κηδεία», παράλληλα με τον ομολογιακό της χαρακτήρα, μπορεί να αποτελέσει μια πολύ καλή αφορμή για διαθεματική προσέγγιση της απώλειας και του πένθους.³⁸

Το πένθος στην Παιδική Λογοτεχνία

Η Παιδική Λογοτεχνία αποτελεί ένα εργαλείο κατάλληλο για να παρουσιάσει κανείς την έννοια του θανάτου στα παιδιά. Αποτυπώνει λογοτεχνικά τις ψυχολογικές αντιδράσεις που συνδέονται με τις φάσεις του πένθους, προσπαθώντας να ασκήσει λειτουργίες ανακουφιστικές, κατευναστικές, κοινωνικοποιητικές ή και πληροφοριακές στο μικρό παιδί γύρω από τον θάνατο.³⁹

Η ελληνική παιδική λογοτεχνία είναι πολύ περιορισμένη όσον αφορά στο θέμα του θανάτου, γεγονός που αποδεικνύει την ελάχιστη ενασχόληση αυτόν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Τα τελευταία μόνο χρόνια παρατηρείται μια στροφή στη συγγραφή παιδικών βιβλίων που πραγματεύονται τον θάνατο, αλλά και στις μεταφράσεις σχετικών βιβλίων, κυρίως από την αγγλική. Ανάλογα με το πού επιλέγει ο/η εκάστοτε συγγραφέας να εστιάσει, υπάρχουν βιβλία που αναφέρονται στο προ του θανάτου διάστημα, αλλά και στο διάστημα μετά, δίνοντας την ευκαιρία στον/στην αναγνώστη/τρια να βιώσει τα συναισθήματα των φίλων και των συγγενών που πενθούν και ταυτόχρονα, να δει τη συνέχεια της ζωής μετά τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Αυτό συμβαίνει στο παραμύθι *Ο παππούς του Ρόκο* της Ζορμπά-Ραμμοπούλου.⁴⁰ Υπάρχουν επίσης βιβλία που δίνουν έμφαση στο γεγονός του θανάτου, χωρίς αναφορές στην προηγούμενη ζωή του ήρωα όπως τα *Αντίο Ποντικούλη*,⁴¹ και *Το λουλουδόπαιδο*.⁴² Άλλα βιβλία

³⁸ Βλ. Τάσος Γεωργίου, Χρήστος Ηρακλέους και Παναγιώτης Ντουρής, *Θρησκευτικά Γ' Δημοτικού, Όλοι Είμαστε Αδέλφια*, Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου, Λευκωσία 2014.

³⁹ Βλ. Ελένη Ντόλαντζα, «Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας», *Κείμενα 7* (2008), στο: <http://keimena.ece.uth.gr> [πρόσβ.: 10 Νοεμβρ. 2014].

⁴⁰ Βλ. Βησσαρία Ζορμπά-Ραμμοπούλου, *Ο παππούς του Ρόκο*, Μικρή Μίλητος, Αθήνα 2003.

⁴¹ Βλ. Robbie A. Harris, *Αντίο Ποντικούλη*, επιμ.: Μυρτώ Νίλσεν, μτφρ.: Αποστολία Δημητρά, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 2003.

⁴² Βλ. Λόπη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, *Το λουλουδόπαιδο*, Μίνωας, Αθήνα 2004.

επικεντρώνονται στις στιγμές του θανάτου αυτού καθαυτού, όπως το *Ο παππούς πετάει*.⁴³ Σε άλλα πάλι ο θάνατος μπορεί να μην είναι η βασική υπό επεξεργασία έννοια, αλλά να γίνεται έντονη αναφορά σε αυτόν, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα στο *Δέντρο από Αγάπη*.⁴⁴ Στα περισσότερα βιβλία γίνεται φανερή η προσπάθεια των ενηλίκων να στηρίζουν το παιδί στην επαφή του με την ιδέα του θανάτου με τη χρήση λεξιλογίου ρεαλιστικού και χωρίς να ωραιοποιείται το γεγονός του θανάτου.⁴⁵

Η ενσωμάτωση της θεματικής του θανάτου στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία φαίνεται να εξυπηρετεί την ανάγκη της αποδοχής του από την παιδική ακόμη ηλικία. Σήμερα, οι συγγραφείς παιδικής λογοτεχνίας επιλέγουν να παρουσιάσουν κατά κύριο λόγο τον θάνατο του παππού, ο οποίος, ενώ διατηρεί σχέση σημαντική με τα εγγόνια του, εντούτοις δε φέρει την κύρια ευθύνη της ανατροφής τους.⁴⁶

Το πένθος και η Ιστορία

Το μάθημα της Ιστορίας είναι αναπόφευκτα γεμάτο με μάχες και πολέμους, αλλά παραδόξως εξαντλείται στην αναφορά των γεγονότων και στην κριτική για το πώς έγινε τι. Για τις ανθρώπινες συνέπειες των πολέμων, ειδικά των εμφυλίων, τις απώλειες και το πένθος των ανθρώπων, οι οποίοι είτε έχασαν αγαπημένα πρόσωπα είτε έγιναν πρόσφυγες ή εκτοπίστηκαν, οι αναφορές είναι περιορισμένες ή, όπου υπάρχουν, είναι οι πρώτες που παρακάμπτονται στη «μάχη» για την κάλυψη της διδακτέας ύλης. Ειδικά στην περίπτωση της πρόσφατης ιστορίας της Κύπρου, όπου ακόμα τα γεγονότα της εισβολής παραμένουν νωπά, αφού το πρόβλημα παραμένει άλυτο, εξακολουθεί να είναι δύσκολο να βρεθούν οι λέξεις που θα καλύψουν την αλήθεια χωρίς να θίξουν το συναίσθημα.

Η ένταξη του πένθους στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας θα μπορούσε να αποτελέσει μια πρόταση προσέγγισης του παραπάνω προβλήματος. Ο Zembylas

⁴³ Βλ. Ζίγκριντ Λάουμπε, *Ο παππούς πετάει*, μτφρ.: Χαρά Στρόνη, Κάστωρ, Αθήνα 2000.

⁴⁴ Βλ. Τασούλα Τσιλιμένη, *Δέντρο από αγάπη*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2007.

⁴⁵ Βλ. Αγγελική Γιαννικοπούλου, «Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία», *Κείμενα 7* (2008), στο: <http://keimena.ece.uth.gr> [πρόσβ.: 10 Νοεμβρ. 2014] και Έφη Πέτκου, «Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία», *Κείμενα 7* (2008), στο: <http://keimena.ece.uth.gr> [πρόσβ.: 10 Νοεμβρ. 2014].

⁴⁶ Αναστασία Πατέρα και Τασούλα Τσιλιμένη, «Ο θάνατος του παππού στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία», *Κείμενα 7* (2008), στο: <http://keimena.ece.uth.gr> [πρόσβ.: 10 Νοεμβρ. 2014].

υποδεικνύει πως η αναγνώριση της ανθρώπινης τρωτότητας σε ότι αφορά στην που βιώνει ο άλλος, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την κατανόηση και την ανάπτυξη της πρώτης επαφής μεταξύ των ανθρώπων που βίωσαν έναν πόλεμο από στρατόπεδα αντίπαλα. Κάτι τέτοιο θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο στις περιπτώσεις όπου επιβάλλεται η επαναπροσέγγιση των δύο ομάδων μετά από έναν εμφύλιο ή όταν οι δυο λαοί συμβιώνουν στον ίδιο χώρο, όπως είναι και η περίπτωση της Κύπρου.⁴⁷ Η έκφραση του πένθους σε επίπεδο κοινοτικό, η οποία θα μπορούσε να διδάσκεται στο σχολείο, θα βοηθούσε στην αποδοχή της νέας ταυτότητας των ανθρώπων και του τόπου μετά από ένα τέτοιο τραυματικό γεγονός. Αντίθετα, η παραγνώριση του πένθους συχνά παρατείνει τους φόβους, τις ενοχές, ακόμα και το ίδιο το πένθος, αγνοώντας τις συνέπειές του.

Η εικαστική προσέγγιση του πένθους

Η εικαστική έκφραση, είναι μια μέθοδος να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με τις εμπειρίες τους, και μάλιστα με κατάλληλο για την ηλικία τους τρόπο. Η Malchiodi καταγράφει μια σειρά παρατηρήσεων που αφορούν στη ζωγραφική των παιδιών που θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την έκφραση βιωμάτων απώλειας και πένθους και οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τον/την εκάστοτε εκπαιδευτικό που θα επιχειρήσει κάτι τέτοιο.⁴⁸ Μια χαρακτηριστική παρατήρηση είναι ότι τα παιδιά των οποίων η οικογένεια αντιμετώπισε πρόσφατα μια διάσταση, έναν χωρισμό ή έναν θάνατο μπορεί να νιώθουν αβέβαια και προβληματισμένα ως προς το ποια άτομα πρέπει να συμπεριλάβουν στη ζωγραφιά τους.

Ηθικά διλήμματα γύρω από την ένταξη της έννοιας του πένθους στα σχολεία

Το πένθος σχετίζεται άμεσα με τον Θάνατο και η ανάγκη των ενηλίκων να προστατέψουν την παιδική αθωότητα από θέματα που αφορούν σε αυτόν, ανήγαγε την

⁴⁷ Βλ. Mixelinos Zembylas, “Making Sense of Traumatic Events: Toward a Politics of Aporetic Mourning in Educational Theory and Pedagogy”, *Educational Theory* 59, 1 (2009), σ. 85-79.

⁴⁸ Βλ. Cathy A. Malchiodi, *Κατανοώντας τη ζωγραφική των παιδιών*, επιμ.: Νιζέττα Αναγνωστόπουλου, μτφρ.: Χρύσα Ξενάκη και Λίνα Παπαδοπούλου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

όλη συζήτηση σε ταμπού. Η Εκπαίδευση για τον Θάνατο εξακολουθεί να αποτελεί ένα θέμα πολύ ευαίσθητο και η μη ένταξή του στο καθημερινό πρόγραμμα ενός σχολείου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό κυρίως στο ότι οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν τις επαρκείς γνώσεις, αλλά ούτε και κατανοούν τους λόγους για τους οποίους πρέπει να εντάσσονται συζητήσεις γύρω από τον θάνατο στο σχολείο.⁴⁹ Η γενικότερη άγνοια ως προς την παιδαγωγική προσέγγιση του θέματος οδηγεί σε προβληματισμούς ως προς τα όρια που μπορεί να θέσει ένας/μία εκπαιδευτικός σε συζητήσεις που αφορούν στον θάνατο. Όρια και περιορισμοί που θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τόσο το γνωστικό στάδιο του παιδιού, όσο και το κοινωνικό του υπόβαθρο, τις αντιλήψεις της κοινωνίας στην οποία ζει, της οικογένειας στην οποία μεγαλώνει, τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, αλλά και τις προσωπικές του εμπειρίες απώλειας και πένθους.

Ο Perring σε μια αναφορά του σχετική με τα ηθικά διλήμματα στη διδασκαλία του θανάτου διατυπώνει μια σειρά ερωτημάτων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Κάποια από αυτά σχετίζονται με την ακαδημαϊκή κατάρτιση που απαιτείται από έναν/μία εκπαιδευτικό για να διδάξει ένα τέτοιο θέμα. Δίλημμα αποτελεί επίσης ο ρόλος που μπορεί να διαδραματίσουν οι προσωπικές του/της εμπειρίες και κατά πόσον μπορεί να τις καταθέσει στις σχετικές συζητήσεις με τους/τις μαθητές/τριες του/της. Είναι σημαντικό επίσης ένας ή μία εκπαιδευτικός να απαντήσει σχετικά με τον τρόπο που θα χειριστεί μαθητές/ήτριες που παρακολουθούν ένα τέτοιο μάθημα και οι ίδιοι/ες πενθούν ή βιώνουν την εμπειρία του θανάτου προσωπικά. Τέλος, ένα δύσκολο ερώτημα να απαντηθεί είναι και το κατά πόσον οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να προσπαθούν να κάνουν ένα τέτοιο μάθημα λιγότερο αγχωτικό.⁵⁰

Βιβλιογραφικά οι περισσότερες εισηγήσεις για τα ηθικά διλήμματα σχετικά με τη διδακτική προσέγγιση της Εκπαίδευσης για τον Θάνατο αναφέρονται στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και ειδικά στους φοιτητές και τις φοιτήτριες της ιατρικής. Εφόσον δεν υπάρχουν αναφορές για τέτοια διλήμματα στην Δημοτική Εκπαίδευση, θα μπορούσε κανείς να πάρει το έναυσμα για συζήτηση από αυτές τις έρευνες. Έστω και αν δεν

⁴⁹ Lynne Bowie, "Is There a Place for Death Education in the Primary Curriculum?", *Pastoral Care in Education: An International Journal of Personal, Social and Emotional Development* 18, 1 (2000), σ. 22-26.

⁵⁰ Βλ. Christian Perring, "Ethical Issues in Teaching Death and Dying: Pedagogical Aims in End-of-Life Ethics", στο: Moreman (επιμ.), *Teaching Death and Dying*, σ. 33-48.

αφορούν όλοι οι προβληματισμοί στην περίπτωση των παιδιών δημοτικού σχολείου, φαίνεται ότι στη φιλοσοφική τους βάση αφορούν άμεσα όλους και όλες τους/τις εκπαιδευτικούς που προτίθενται να καταπιαστούν με ένα τέτοιο θέμα σε όποια εκπαιδευτική βαθμίδα και αν υπηρετούν. Ο Moreman θέτει εύστοχα δύο τέτοια ηθικά διλήμματα που προκύπτουν από τη διδασκαλία του πένθους και του θανάτου.⁵¹ Αναρωτιέται κατά πόσον αρμόζει σε έναν καθηγητή ή μία καθηγήτρια να χρησιμοποιεί την τάξη και τους φοιτητές και τις φοιτήτριές του/της για να ξεπεράσει δικά του/της προσωπικά βιώματα απώλειας και πένθους και κατά πόσον είναι πρόχειρο να ζητείται από φοιτητές/τριες πανεπιστημίου να «γράψουν για τα συναισθήματά τους». Υπογραμμίζει επίσης πως ο/η εκάστοτε υπεύθυνος/η να διδάξει ένα τέτοιο θέμα επιβάλλεται να έχει πολύ καλές γνώσεις ως προς τον τρόπο προσέγγισης του θέματος. Η προσωπική εμπειρία απώλειας και πένθους του/της εκάστοτε εκπαιδευτικού επιδρά στον τρόπο που χειρίζεται το υλικό ενός τέτοιου μαθήματος, αλλά δεν είναι από μόνη της αρκετή.⁵²

Κατακλείδα

Λέγεται ότι η απώλεια είναι η πρώτη εμπειρία που βιώνει ένας άνθρωπος όταν έρχεται στη ζωή με τον αποχωρισμό του από τη μητέρα της μάνας του και ως εμπειρία με την ευρεία της έννοια, παραμένει κομμάτι της ζωής μας καθημερινό με τους μικρούς ή μεγάλους αποχαιρετισμούς που καλούμαστε να κάνουμε, σημαντικούς ή λιγότερο σημαντικούς. Παραφράζοντας τον Derrida, το πένθος χρωματίζει από την αρχή κάθε νέα μας γνωριμία, κάθε σχέση, που αναπόφευκτα θα λάβει τέλος⁵³ (με όποιο τρόπο). Γιατί ο ένας θα ζήσει να δει τον άλλο να φεύγει. Παρόλα αυτά, δε μάθαμε να μιλούμε γι αυτό, δεν το δεχτήκαμε ποτέ ως κάτι βέβαιο —το μόνον βέβαιο— και αγνοώντας το δυσκολεύουμε ακόμα περισσότερο την ώρα του αποχωρισμού —του όποιου αποχωρισμού. Στην ερώτηση αν η γνώση λυτρώνει ή μπορεί να μειώσει τον πόνο μιας απώλειας, η απάντηση είναι όχι. Αυτό που προσωπικά πιστεύω είναι πως, η μη άγνοια

⁵¹ Moreman (επιμ.), *Teaching Death and Dying*.

⁵² Ό.π.

⁵³ Βλ. Penelope Deutscher, “Mourning the Other, Cultural Cannibal, and the Politics of Friendship (Jacques Derrida and Luce Irigaray)”, *Differences: A Journal for Feminist Cultural Studies*, 10, 3 (1998), σ. 159-186.

(δεν τολμώ να πω γνώση) μπορεί να μας βοηθήσει στον τρόπο που σκεφτόμαστε, που χτίζουμε τις σχέσεις και τη ζωή μας και που ορίζουμε το είναι μας. Άρα ουσιαστικά, όσο αντιφατικό κι αν ακούγεται, μιλώντας για τον θάνατο, μιλούμε για τη ζωή.

Η συστηματική και σκόπιμη ένταξη της Εκπαίδευση για τον Θάνατο στα ΑΠ μπορεί να συμβάλει στην αποφυγή δημιουργίας ενηλίκων που δυσκολεύονται, όχι μόνο να αντιμετωπίσουν την εμπειρία της απώλειας και του πένθους, αλλά ακόμα και να αναφέρονται στις έννοιες αυτές ως μια φυσιολογική εξέλιξη στον κύκλο της ζωής. Η επεξεργασία των εννοιών αυτών μπορεί να βοηθήσει στη συνειδητοποίηση της θνητότητάς μας και στην αναγκαιότητα να δώσουμε περαιτέρω νόημα στη ζωή μας.